

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

א. פתיחה

ב. עיון בפרשת שור שנגח:

1. הפרשה בתורה (שמות כ"א)

2. הקשיים בדין חצי נזק

3. שיטת הרמב"ן - הסקילה כעונש לשור

4. ראיות לשיטת הרמב"ן

5. חצי נזק כ'דין בשור'

ג. מחלוקת רבי ישמעאל ורבי עקיבא

ד. סיכום

א. פתיחה

במאמר זה ברצוני לעסוק בדין חצי נזק בשור תם. אנסה להגדיר את יסוד הדין כפי שזה עולה מפרשת 'שור שנגח' בתורה, ומתוך כך אבחן את ההתייחסות לדין זה בתורה שבעל פה. נושא זה הינו רחב ביותר ומקיף סוגיות רבות במסכת בבא קמא, שהעיסוק בהן יחרוג מהיקפו של מאמר זה. משום כך בחרתי לעסוק בסוגיא אחת בלבד בעניין זה, ולבחון כיצד משתקף בה יסוד החיוב של השור התם.

ב. עיון בפרשת שור שנגח:

1. הפרשה בתורה (שמות כ"א)

(כח) וכי יגח שור את איש או את אשה ומת

סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי.

(כט) ואם שור נגח הוא מתמל שלשם והועד בבעליו ולא ישמרנו והמית איש או אשה

השור יסקל וגם בעליו יומת.

(ל) אם כפר יושת עליו ונתן פדין נפשו ככל אשר יושת עליו.

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

(לא) או בן יגח או בת יגח כמשפט הזה יעשה לו.

(לב) אם עבד יגח השור או אמה כסף שלשים שקלים יתן לאדניו והשור יסקל.

(לה) וכי יגף שור איש את שור רעהו ומת

ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון.

(לו) או נודע כי שור נגח הוא מתמול שלשם ולא ישמרנו בעליו

שלם ישלם שור תחת השור והמת יהיה לו.

פרשת 'שור שנגח' נחלקת לשניים, חלקה הראשון עוסק בדיני שור שהרג אדם ואילו חלקה השני עוסק בדיני שור שהרג שור.¹ נעיין תחילה בפרשת שור שהרג שור. התורה קובעת את התשלום של שור תם שהרג שור: "ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון". שני דינים מתחדשים בפסוק זה. ראשית, מתחדש כאן גדר תשלומין של חצי נזק. זהו דין ייחודי בתורה, ויש לעמוד על משמעותו. הדין השני שמתחדש הוא שהתשלום מתבצע מגוף השור. אמנם, חכמים פירשו שמדובר בשני שוורים בעלי ערך ממוני זהה, אולם בכל מקרה התשלום המקסימלי לא עולה על ערך השור המזיק. גם דין זה טעון בירור.

2. הקשיים בדין חצי נזק

בגמרא (ט"ו, א - ב) נחלקו האמוראים בשאלת גדרו של תשלום חצי נזק:

א. רב פפא: "פלגא נזקא ממונא". מעיקר הדין היה על הבעלים לשלם נזק שלם, וזו קולא של התורה שהפחיתה את התשלום מנזק שלם לחצי נזק.

ב. רב הונא בריה דרב יהושע: "פלגא נזקא קנסא". מעיקר הדין היה על הבעלים להיפטר לגמרי, והתורה קנסה אותו בחצי נזק כדי שישמור על שורו.

הנחת היסוד של המחלוקת היא שמדובר בחיוב של האדם, הנובע משני כיוונים אפשריים. לפי זה יש לשאול מדוע התשלום אינו יכול לעלות על שווי גופו של השור המזיק? ניתן לומר, שזו קולא נוספת שניתנה לבעלים בשל תמות השור. סברה זו מובאת בראשונים. הרא"ה כתב (מובא בשטמ"ק ל"ט, א) "חס רחמנא עליו שאינו גובה אלא חצי נזק ומגופו" (ולכן אין

¹ בין שני חלקי הפרשה חוצצת פרשת בור, משום שפרשת נזיקין מסודרת לפי סוגי הניזוקים - שור שהרג אדם הוא הדין הראשון, משום שהניזוק הוא אדם. שור שנפל לבור ושור שנגח שור מצויים בדרגה שניה, כיון שהניזוק הוא שור. הרחיב בעניין זה הרב סמט, עיונים בפרשות השבוע, הוצאת מעלות, ירושלים התשס"ב, עמ' 217-223. נראה שפרשת בור קדמה לשור שנגח בקבוצה השניה, כיוון שהבור נכרה על ידי האדם עצמו: "כי יפתח איש בור", ואילו השור שנגח הוא רק באחריות האדם.

מעמידין אפוטרופוס לתם לגבות מגופו). וכך כתב גם ר' ישעיה (שם) "ואפילו למ"ד קנסא חס רחמנא עליה דאם אין שווה גופו חצי נזק אינו משלם מן העלייה".

סברה זו קשה, מכיוון שבניגוד לחצי נזק אין כאן קריטריון הגיוני, וזו קולא שרירותית בלא טעם. חצי נזק הינו קולא אובייקטיבית וקבועה המגדירה באופן מדויק את מידת העונש המוטל על הניזק בהתאם לאחריות שהטילה עליו התורה (בין בקנס ובין בממון). אולם דין תשלומין מגופו אינו קשור כלל למידת האחריות של הבעלים. בעלי שור ששווה מנה אשמים בדיוק כמו בעלי שור ששווה מאתיים, ובכל זאת ישלמו רק חצי מהסכום.

הקושי העיקרי בדין זה עולה מהשוואתו לחלקה הראשון של הפרשה. ישנה הקבלה לשונית ומבנית ברורה בין שני חלקי הפרשה: שניהם פותחים בלשון דומה, וכל אחד מהם נחלק לשניים, כאשר החלק הראשון כולל את דין שור תם והשני את דין שור מועד. דמיון זה אינו דמיון חיצוני גרידא. הוא מלמד על דימיון פנימי ביניהם, שכן ביסודו של דבר היחס בין חיוב שור תם לחיוב שור מועד זהה במיתת אדם ובנזקי ממון.

הדין הראשון בפרשת שור שהרג אדם עוסק אף הוא בשור תם: "וכי יגח שור את איש או את אשה ומת סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי". על פי ההנחה ששור תם שהזיק מחייב את בעליו מכיוון שיש לו אחריות מסוימת על שורו, ההיגיון מחייב שגם בשור תם שהרג אדם תהיה אחריות מסוימת על הבעלים. אם כן היתה צריכה להיות כאן ענישה לבעלים המקבילה לדין חצי נזק. נראה שהיגיון זה עומד ביסוד שיטת ר' יוסי הגלילי, שבעל השור התם חייב בחצי כופר (ט"ו, א). אולם שיטה זו אינה הולמת את פשט הפסוקים שאין בהם רמז לחיוב מעין זה. ואמנם חכמים נחלקו עליו, ושיטתו היחידאית נדחתה מההלכה.²

אולם גם לפי חכמים ניתן לומר שיש כאן חיוב ממוני של הבעלים, שהרי שורם נהרג, ודבר זה הוא גם מעין תשלומים מגופו של המזיק. חיזוק לסברה זו ניתן למצוא בכך שבשרו של השור נאסר בהנאה (מ"א, א):

ת"ר: ממשמע שנאמר "סקל יסקל השור", איני יודע שנבילה היא ונבילה אסורה באכילה? מה ת"ל "ולא יאכל את בשרו"? מגיד לך הכתוב, שאם שחטו לאחר שנגמר דינו - אסור באכילה. אין לי אלא באכילה, בהנאה מנין?

² אמנם, גם חכמים שפטרו מחצי כופר, התקשו בחוסר הסימטריה בין שור תם שנגח שור לשור תם שנגח אדם, ונזקקו ללימוד מיוחד לשם כך (מכילתא דר"י משפטים - מסי' דנזיקין פרשה י):

שמעון בן עזאי אומר, ובעל השור נקי, נקי מחצי כופר, שהיה בדין הואיל ושור שהמית את השור בתשלומין ושור שהמית את האדם בתשלומין, מה להלן מועד משלם נזק שלם ותם משלם חצי נזק, אף כאן באדם כן; ומה תלמוד לומר ובעל השור נקי, נקי מחצי נזק.

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

ת"ל: "ובעל השור נקי". מאי משמע? שמעון בן זומא אומר: כאדם שאומר לחבירו יצא איש פלוני נקי מנכסיו ואין לו בהם הנאה של כלום.

ואכן, הרמב"ם במורה הנבוכים (ג, מ) כותב במפורש ששני דינים אלה - הריגת השור ואיסור ההנאה מבשרו, מהווים עונש לבעלים:

והריגת הבהמה כאשר היא הורגת אדם אינו עונש לה כפי שמלעיזים עלינו המורדים,³ אלא היא עונש לבעליה. לכן נאסרה ההנאה מבשרה כדי שבעליה של הבהמה יפליג לשמור אותה וידע שאם היא תהרוג קטן או גדול בן חורין או עבד הוא בהכרח יפסיד את מחירה.

אמנם גם לפי שיטת הרמב"ם עדיין ישנו קושי מסוים משום שאין התאמה מלאה בין החיובים. בשור שהזיק הטילה התורה על הבעלים לשלם חצי מהנזק שגרם, ואילו בשור שהרג אדם הבעלים מפסיד את שורו, ללא קשר לנזק שגרם (זאת בניגוד לר' יוסי הגלילי שמחייבו חצי מהכופר). עוד קשה לשיטת הרמב"ם, משום שיש כאן רק עונש לבעלים ואין פיצוי למשפחת הניזק, בניגוד לתשלומי חצי נזק ולתשלומי כופר במועד. ויש לשאול מדוע נאסר בשרו בהנאה, והלא ניתן היה לפחות להעביר את בשרו ליורשי ההרוג.

3. שיטת הרמב"ן - הסקילה כעונש לשור

הרמב"ן בפירושו לתורה מציע כיוון שונה לחלוטין בפירוש פרשה זו, המבוסס על דברי ה' לנח לאחר המבול (בראשית ט, ה) "ואך את דמכם לנפשתיכם אדרש מיד כל חיה אדרשנו ומיד האדם מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם":

מיד כל חיה אדרשנו - תמה אני, אם הדרישה כמשמעה, מיד החיה כמו מיד האדם להיות עונש בדבר, ואין בחיה דעת שתענש או שתקבל שכר. ואולי יהיה כן בענין דם האדם לבדו, שכל החיה שתטרוף אותו תטרף כי גזרת מלך היא, וזה טעם "סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו" (שמות כ"א, כ"ח), ואיננו להעניש את בעליו בממון, כי אפילו שור המדבר חייב מיתה.

³ המתרגמים השונים התלבטו בשאלת זהות ה"מלעיזים" אליהם מתייחס הרמב"ם. אבן תיבון תרגם "צדוקים", ואילו הרב קפאח תרגם "מינים", וזו לשונו שם בהערה: "והכוונה וודאי על המינים בישראל הכופרים גם בתורה שבכתב וכן על הבקרנים השמצניים מאומות העולם. ובר"ש (אבן תיבון) "הצדוקים", וחושבני שאיננו נכון כי הלא מודים הם בתורה שבכתב לפחות בגלוי". אלא שגם ההתייחסות למינים אינה ברורה, שכן הכפירה במקרא בישראל וביקורת המקרא באומות העולם התפתחו מאוחר יותר. שוורץ תרגם "מורדים", וכתב בהערה בשם ש. פינס, שהביטוי "אלכיוארגי" המופיע כאן משמש בספרות הרבנית לציין את הקראים. הרב שילת אמר לי, שנראה לו שהרמב"ם אכן התייחס כאן לקראים, אולם יתכן שאין כוונתו לומר שהם מעוניינים להוציא לעז על התורה שבכתב, אלא שפירושם מוציא עליה לעז למרות שלא התכוונו לכך.

מפירוש זה עולה שהבעלים פטורים לגמרי מעונש, ולכן גם איסור אכילת השור איננו עונש לבעלים, אלא הוא דין יחודי שחל על נבלת השור שנהרג 'בגזירת מלך'. כך משמע גם מפשט הפסוקים: "ובעל השור נקי". "נקי" במקרא הוא כינוי לאדם הפטור מחיוב. כינוי זה נזכר כמה פעמים בפרשת משפטים במשמעות זו: "ונקי וצדיק אל תהרוג" (כ"ב, ז), "ונקה המכה" (כ"א, ט). פירוש הפסוק הוא אם כן, שהבעלים פטור לגמרי על נגיחת שורו,⁴ ולפי דרכנו למדנו ששור תם אין אחריותו על הבעלים.⁵

הרמב"ם לא קיבל פירוש זה, משום שהדבר נוגד את יסודות השקפתו בנוגע לבחירה החופשית הייחודית לאדם, שאינה מאפשרת לחייב בעל חיים נטול בחירה על מעשה שעשה. משום כך פירש אחרת את הפסוק בבראשית (רוצה ושמירת נפש ב, ג): "מיד כל חיה אדרשנו - זה המוסר חבירו לפני חיה לטרפו".⁶ גם רמב"ן מתקשה בנקודה זו שכן "אין בחיה דעת שתענש או שתקבל שכר". וכן כתב בפירושו לעיל (ה, א): "שאיין בבעל חיים זכות או חובה זולתי באדם". לכן פירש שדין זה הוא דין יוצא דופן, 'בגזירת מלך', בחיה ההורגת אדם בלבד.⁷

אמנם, מצאנו בהגות היהודית גישה המכירה בקיומה של בחירה חופשית מסוימת גם אצל בעלי חיים. לפי גישה זו, הפסוקים בברית נח ובפרשת משפטים משקפים תפיסה רחבה וכוללת ביחס לבעלי חיים. דוגמא לכך מצויה בדברי הרב קוק, שבעקבות דברי הנביאים ותורת הסוד סבר שיש לבעלי החיים מידה מסוימת של בחירה, ואף טען שהמדע המודרני מבסס תפיסה זו (אגרות הראי"ה א, עמ' ק"ד):

⁴ בפירוש פסוק זה נחלקו התנאים במכילתא: בן זומא למד מכאן את דין איסור הנאה מבשר השור. וכבר כתב רש"י בפירושו לתורה על פירוש זה "זהו מדרשו. ופשוטו כמשמעו לפי שנאמר במועד וגם בעליו יומת, הוצרך לומר בתם ובעל השור נקי". וכך פירש ר' יהודה בן בתירא במכילתא דר"י (מסכתא דנויקין משפטים פרשה ה):

בעל השור נקי. ר' יהודה בן בתירא אומר, נקי מידי שמים, שהיה בדין, הואיל ומועד בסקילה ותם בסקילה, אם למדת על מועד, אע"פ שיצאו בעליו מידי בית דין בשר ודם לא יצאו מידי שמים, אף התם אף על פי שיצאו בעליו מידי בית דין של בשר ודם לא יצאו מידי בית דין של שמים, הא מה תלמוד לומר ובעל השור נקי, נקי בידי שמים.

⁵ מ. ד. קאסוטו בפירושו לספר שמות, כותב שלדין זה של הריגת שור שהרג אדם אין מקבילה בספרות החוק של המזרח הקדום, בניגוד לרוב החוקים בפרשת משפטים. יתכן שדבר זה מלמד גם הוא על התפיסה הייחודית של אחריות השור העומדת בבסיסו.

⁶ וראה פירוש רלב"ג שם (מהדורת ברנר פריימן, עמ' 157 - 158): פירשו בו המפרשים שה' ידרוש מהחיה אם תהרוג אדם וזה בלתי נכון... והרצון בו שכשיהרגו האנשים קצתם קצת יקח ה' נקמתו מההורג וידרוש דם ההרוג מיד כל חיה, רוצה לומר שהוא יסובב שהחיות ימיתוהו.

⁷ רח"ד שעוועל מעיר שם, שסברת הרמב"ן היא שמכיוון שהחיה ניצלה בזכות האדם במבול, הותר לו לשוחטה. אולם חיה שהורגת את האדם שבזכותו ניצלה מתחייבת מיתה למרות שאין בה דעת.

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

עיקר שלילת הבחירה מבע"ח לגמרי אין לה יסוד, ודאי אינם כ"כ רחבים בבחירה כהאדם, אבל יש לכל חי לפי מדת כשרונו ג"כ חלק בבחירה, וזהו היסוד של השתלמותו בעתיד עד אשר "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי", ומחקרי בע"ח שנתחדשו מראים יותר את האמת הזאת שכבר אמרה תורה, וקדמום נביאים בהרחבה, ודבר - להינו יקום לעולם.

לסיכום, המסקנה העולה מפירוש זה היא שאין לראות בהריגת השור ובאיסור ההנאה מבשרו עונש לבעלים, ומכאן שאין עליהם שום אחריות כאשר שורם התם הרג.

4. ראיות לשיטת הרמב"ן

הרמב"ן מביא ראיה לשיטתו מהמשנה (ד, ז):

שור האשה שור היתומים שור האפוטרופוס שור המדבר שור ההקדש שור הגר שמת ואין לו יורשים הרי אלו חייבים מיתה רבי יהודה אומר שור המדבר שור ההקדש שור הגר שמת פטורים מן המיתה לפי שאין להם בעלים.

נראה שתנא קמא ורבי יהודה נחלקו בשאלת משמעות חיוב המיתה לשור. לפי תנא קמא גם שוורים ללא בעלים שהרגו אדם, כגון שור בר, שור הקדש ושור גר שמת, חייבים מיתה. משמע שחיוב המיתה איננו תלוי בבעלים אלא בשור. רבי יהודה חולק וסובר שללא הבעלים השור פטור מן המיתה, משום שהריגת השור מהווה עונש לבעלים ולכן כאשר אין בעלים בטלה סיבת המוות.⁸

תפיסה זו עומדת בבסיס דרשות תנאים שונות, המדמות את מיתת השור למיתת הרוג בית דין (מכילתא דר"י פרשה י): "ר"ע אומר השור יסקל וגם בעליו יומת - הקיש מיתת השור למיתת בעלים. מה מיתת בעלים בעשרים ושלושה, אף מיתת השור בעשרים ושלושה". היקש זה נזכר בבבלי לגבי דינים נוספים: "מאי טעמא דר' שמעון, דאמר קרא השור יסקל וגם בעליו יומת - כמיתת בעלים כך מיתת שור, מה בעלים עד דמכוין ליה אף שור נמי עד דמכוין ליה" (מ"ד, ב). וכן: "מה בעלים בפניהם אף שור בפניו" (מ"ה, א).

⁸ אמנם בתוספתא בבא קמא ד, ו לומד ר' יהודה את דבריו מפסוק: "שנאמר והועד בבעליו ולא ישמרנו - אין בעלים לאלו". אך נראה ששורש המחלוקת בהבנת יסוד חיוב השור במיתה. ועיין שו"ת הרשב"א א, קיד, שפירש שגם ר' יהודה סובר שאין זה עונש לבעלים, ונחלקו בעניין אחר. וע"ע בריטב"א קידושין נ"ו, ב, שכתב בשם הרמב"ן שיש גם עונש לבעלים. הרמב"ם בנוקי ממון י, ו פסק כתי"ק ששור ללא בעלים נסקל, והדבר סותר את שיטתו שזהו עונש לבעלים. יתכן שהרמב"ם סבר שגם ר' יהודה מסכים לכך שזהו עונש לבעלים, ופטור שור הפקר הוא גזירת הכתוב.

מכאן עולה שהריגת השור איננה נכללת בגדר דיני ממונות, אלא מוגדרת כדיני נפשות כמו מיתת הבעלים עצמם. בדברים אלה כמעט מפורש שהשור עומד למשפט כמעין אישיות משפטית עצמאית ולא כממון הבעלים.⁹

דין נוסף בו משתקף יסוד החיוב של שור תם הוא דינו של שור האצטדין (ל"ט,א):

שור האצטדין אינו חייב מיתה שנאמר (שמות כ"א, כ"ח) "וכי יגח" ולא שיגיחוהו.

בדרשה מהפסוק לא נתפרשה סברת הפטור, ונחלקו הראשונים בדבר. הדיון בגדרו של שור האצטדין נעשה על רקע דין "כלב משושה" (כ"ד, ב):

איבעיא להו המשסה כלבו של חבירו בחבירו מהו? משסה ודאי פטור, בעל כלב מאי? מי אמרינן מצי א"ל: אנה מאי עבידנא ליה, או דלמא אמרינן ליה: כיון דידיעת בכלבך דמשסי ליה ומשסתי, לא אבעי לך לאשהוייה?

בשני המקרים מדובר בבעל חיים המזיק מחמת גורם חיצוני, ואם כן קשה מדוע כלב משושה חייב ואילו שור האצטדין פטור.

תוספות (כ"ד, ב ד"ה 'המשסה') מחלקים בין המקרים: "לא דמי לשור האצטדין שהאדם נלחם עימו להרגו". כלומר, כלב משושה חייב באופן עקרוני במיתה ובנזקין, ושאלת הגמרא היא על החיוב במקרה שחבירו שיסה את כלבו. ממילא עולה השאלה מדוע אין הוא נפטר כמו בשור מדין "כי יגח" ולא שיגיחוהו? תוספות מתרצים שההבדל הוא ששור האצטדין נוגח מכיוון שהאדם רוצה להרגו בזירה. א"כ יסוד הפטור של שור האצטדין נובע מכך שהוא מגן על עצמו.

אולם רש"י כתב (ל"ט, א ד"ה 'שור האצטדין'): "שמיוחד לנגיחות ומלמדים אותו לכך", משמע שהמאפיין העיקרי של שור האצטדין אינו סכנת המוות שנשקפת לו מהאדם, אלא הרגלי הנגיחה שהקנו לו בעל כרחו.

הרא"ה (מובא בנימו"י י"א, א) מעלה סברה לפטור לפי פירוש זה:

י"ל דשאני שור האצטדין שהוא רגיל הרבה בכך ואין בו דעת כלל אלא שנוגח דרך תרבותו כל זמן שמשסין בו כפי מה שהרגילוהו, אבל כלב שיש בו דעת וכמה פעמים שמשסין אותו ואינו נושך וליכא למימר שיגח ולא שיגיחוהו אחרים... דהשור ההוא הוא אנוס שאינו מנגח ע"י שיסוי לבד אלא שמצערים אותו שאין בו דעת (ואינו) כמו הכלב דסגי ליה בשיסוי.

⁹ וראה עוד בעניין זה בהרחבה: י. סילמן - הרלוונטיות של חיובים לגבי בעלי חיים, מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל, רמת גן תשנ"ד, 243 - 260.

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

שני גורמים לפטור נזכרים בדברי הרא"ה. ראשית, ההרגל שהוקנה לשור לאחר פעמים רבות גורם לכך שהוא נוגח שלא מדעתו, בניגוד לכלב ששוטה באופן חד פעמי. שנית, שור מדורבן לנגוח בדרכים אגרסיביות, הגורמות לו צער יותר מאשר כלב משוטה, ולכן הוא מוגדר כאנוס.

גם מהגמרא עולה סברה דומה (מ, ב):

איבעיא להו: מהו לגבי מזבח? רב אמר: כשר, ושמואל אמר: פסול. רב אמר: כשר, אנוס הוא; ושמואל אמר פסול, הרי נעבד בו עבירה.

מפשט הגמרא משמע שסברת הפטור היא אונסו של השור, ולכן רב מכשירו למזבח. גם שמואל שפוסל אותו לא חולק בהכרח על סברת האנוס, ויתכן שסברתו היא שהשור נפטר מחיוב המיתה מכיון שהוא היה אנוס. אולם למרות שהוא עצמו פטור מעונש, סוף סוף נעשתה בו עבירה ולכן הוא נפסל למזבח. על כל פנים, סברת הפטור מחמת אנוס מניחה מראש שחיובו של השור נובע מכך שיש לו רצון לנגוח. נמצא שיסוד החיוב בשור שהרג הוא באחריותו של השור עצמו למעשיו ולא באחריות בעליו.

5. חצי נזק כ'דין בשור'

כעת נשוב לדין שור שהרג שור. כאמור ישנו קשר הדוק בין שני חלקי הפרשה, וההגיון המשפטי מחייב התאמה ביניהם. לפי הכיוון הראשון שהצענו חצי נזק הוא עונש חלקי לבעלים, ולכן המקבילה שלו בשור שנגח אדם היא הריגת השור ואיסור ההנאה, המהווים גם הם עונש חלקי לבעלים. אולם לפי שיטת הרמב"ן, התואמת כאמור את פשט הכתוב, זהו חיוב על שור בלבד. ומאחר ששור תם שהרג אדם אינו מחייב את בעליו כלל, על כרחנו שגם בשור תם שהזיק לא מוטלת על הבעלים כל אחריות, ולכן אין לחייב את הבעלים כלל אם שורם התם הזיק.

מהיכן נובע אם כן חיוב חצי נזק בשור תם?

נראה, שיסודו של חיוב חצי נזק הוא בשור עצמו. זהו 'דין בשור', ולא עונש לבעלים, כפי שהריגת שור שהרג אדם הינה דין בשור. הבעלים אינם אחראים על נזקי שורם, ואף על פי כן הניזק יכול לגבות את נזקו באמצעות מעין "תפיסה" בגופו של השור המזיק. תפיסה זו הופכת את הניזק לשותף בשור יחד עם בעליו המקוריים. ניתן להציע שתי אפשרויות להבנת דין זה: יתכן, שכשם ששור תם שהרג אדם אחראי על מעשיו ומתחייב על כך מיתה, כך שור שהרג שור אחראי על נזקיו, ולכן הנזק משתלם מגופו כמעין עונש לשור. אמנם, יתכן שיש להבדיל בין המקרים. בשור שהרג אדם ישנו חיוב מוות המפורש בתורה בברית לאחר המבול, אך יתכן שאחריות זו מוגבלת רק להריגת אדם ואינה קיימת בשור שהרג שור, מה גם שתשלום נזק מגופו אינו מהווה פגיעה ממשית בשור, שכן רק הבעלות עליו משתנה. לפי זה חצי נזק אינו עונש לשור, וגם לא עונש לבעלים. אולם מכיוון שהשור הינו בעל 'אישיות' משפטית עצמאית במובן מסוים, כאשר הזיק התורה התפיסה אותו לניזק באופן אוטומטי למרות שבעליו איננו אשם, ובכך הפכה אותו לשותף בשור.

ראיה לכך קיימת גם בניסוח הדין. בפרשת משפטים ישנן שתי הגדרות מובחנות לכל עונש המושת על המזיק: נתינה ותשלום.¹⁰ והנה, בשור תם שנגח נאמר "ומכרו את השור החי וחצו את כספו", ולא מצאנו בו לא לשון נתינה ולא לשון תשלום. נראה שמשמעות הדבר היא שחציית השור המזיק איננה פיצוי שהמזיק נותן או משלם לניזק. המציאות הנתונה היא שהשור נקנה לניזק בעל כרחו של המזיק, וממילא עליהם למכור את השור השייך כעת לשניהם, ולחצות את כספו.

נראה שזו הסיבה שמשתלם מגופו דווקא, משום שאין זה חיוב המוטל על הבעלים שהרי לא היה להם לשמור על שורם, זהו דין בשור בלבד.¹¹ בשור מועד לעומת זאת, האחריות המלאה מוטלת על הבעלים ולכן משתלם נזק שלם מהעליה. נמצא שההבדל בין תשלום מגופו לתשלום מהעליה אינו כמותי בלבד. אין זו קולא נוספת שנתנה תורה לבעלי השור התם, דין זה מבטא את ההבדל בין חיוב המוטל על השור לחיוב המוטל על הבעלים.¹²

ג. מחלוקת רבי ישמעאל ורבי עקיבא

הגמרא (ל"ג) דנה במחלוקת תנאים בעניין משמעות חיוב חצי נזק:

יושם השור בב"ד, דברי רבי ישמעאל; רבי עקיבא אומר: הוחלט השור. במאי קמיפלגי? ר' ישמעאל סבר: בעל חוב הוא וזוזי הוא דמסיק ליה, ור' עקיבא סבר: שותפי נינהו. וקמיפלגי בהאי קרא: "ומכרו את השור החי וחצו את כספו", ר' ישמעאל סבר: לבי דינא קמזהר רחמנא, ורבי עקיבא סבר: לניזק ומזיק מזהר להו רחמנא. מאי בינייהו? הקדישו ניזק איכא בינייהו.

¹⁰ בכופר נאמר (שמות כ"א, ל): "אם כפר יושת עליו ונתן פדיו נפשו". וכן בשור שנגח עבד (שם ל"ב): "כסף שלשים שקלים יתן לאדניו". לעומת זאת בנזקי בור נאמר (שם ל"ג): "בעל הבור ישלם כסף ישיב לבעליו". וכן בשור מועד שנגח שור: "שלם ישלם שור תחת השור", ואכמ"ל במשמעות ההבדל בין המונחים.

¹¹ בתורה נאמר "ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצו". פירשו חכמים (ל"ג, א) ששור שווה מאתיים שנגח שור שווה מאתיים - "זהו שור שדברה עליו תורה", אולם כאשר הניזק שווה יותר מהמזיק, הניזק יקבל פחות מחציו, וכן להיפך, כאשר השור הניזק שווה יותר מהמזיק, יקבל הניזק יותר מחציו, עד כדי שוויו המלא של השור המזיק. ויש לתמוה מדוע נקטה התורה דוגמא ממנה משמע שהחציה היא של השור המזיק - "וחצו את השור החי". לכאורה היה עליה לנסח את הדין באופן שידגיש את חציית הנזק עצמו, שהרי זהו העיקרון היסודי, ולא את חציית השור המזיק, המתרחשת רק במקרה יוצא דופן של שני שוורים שווים. נראה שהתורה נקטה בדוגמא בה כל צד מקבל חצי מהשור, כדי להדגיש את עניין השותפות הבסיסית של הצדדים בשור.

¹² שיטה זו הפוכה מסברת "פ"ג ממונא", שכן הנחת היסוד שלה שהבעלים פטורים. אולם היא אינה מתיישבת גם עם סברת "פ"ג קנסא", שכן סיבת הקנס היא "כי היכי דלנטריה לתוריה", ומוכח שהיא קשורה לבעלים. לפי דרכנו יש לומר שזהו אכן מעין קנס, אולם אין הוא קשור כלל לבעלים ולשמירתם, שכן הם אנוסים (נמו"ו, ו, א).

במה נחלקו רבי ישמעאל ורבי עקיבא?

כתב רש"י: "יושם השור המזיק בב"ד, ויתן לו המזיק מעות דמי השור שהוא חצי נזק. הוחלט השור - השור עצמו יקח". כלומר, רבי ישמעאל ורבי עקיבא נחלקו במהות החיוב. לרבי ישמעאל החיוב הוא ממוני בלבד, ו'חצי נזק מגופו' פירושו שהשומא היא בגוף השור המזיק. 'ומכרו את השור החי' הוא ציווי לבית דין למכרו. אמנם גם לפי רבי ישמעאל יש קשר מסוים לשור עצמו, שכן הוא משועבד לניזק, והתורה עשאתו אפותיקי, אולם זהו קשר חלקי בלבד, וניתן לסלקו במעות. לרבי עקיבא לעומת זאת, 'חצי נזק מגופו' פירושו שהניזק גובה את חובו מגוף השור ממש, וממילא הם הופכים לשותפים בשור. 'ומכרו את השור החי' מתפרש כפשוטו ביחס למזיק והניזק, משום שהם שותפים ממש בשור.

תוספות כתבו (ד"ה 'הקדישו'): "הוא מצי למימר דלמר יכול לסלקו ולמר אין יכול לסלקו". ובהמשך הסוגיא (ד"ה 'איכא'): "דלרבי עקיבא קיימא ליה ברשותיה משעת הנזק קודם העמדה בדין". תוספות סוברים שממחלוקת זו נובעת מחלוקת נוספת: לרבי ישמעאל הסובר שמדובר בשעבוד של השור בעקבות החיוב בבית דין, ממילא אין הוא חל אלא לאחר העמדה בבית דין. לרבי עקיבא הסובר שאין זה חיוב ממוני מופשט אלא בעלות ממשית על השור המזיק, ממילא חיוב זה חל מיד לאחר עשיית הנזק (כך סוברים גם הרשב"א הראב"ד והמאירי).

בהמשך הסוגיא נאמר:

בעא מיניה רבא מר"נ: מכרו מזיק, לר' ישמעאל מהו? כיון דא"ר ישמעאל בעל חוב הוא וזווי הוא דמסיק ליה - מכור, או דלמא כיון דמשעבד ליה לניזק לאו כל כמיניה? א"ל: אינו מכור והתניא: מכור - מכור! חוזר וגובהו. וכי מאחר שחוזר וגובהו, למה מכור? לרידיא... דכמאן דעשאו אפותיקי דמי.

משמע מכאן שנחלקו גם ביכולתו של המזיק למכור את השור. לרבי עקיבא שותפי נינהו ולכן אינו יכול למכור. לרבי ישמעאל שסובר "יושם השור בב"ד" אם מכור מזיק - מכור, אך מכיוון שהשור מהווה 'אפותיקי' יכול הניזק לגבות ממנו אחרי המכירה.

לאחר מכן מובאת ברייתא:

ת"ר: שור תם שהזיק, עד שלא עמד בדין, מכור - מכור, הקדישו - מוקדש, שחטו ונתנו במתנה - מה שעשה עשוי; משעמד בדין, מכור - אינו מכור, הקדישו - אינו מוקדש, שחטו ונתנו במתנה - לא עשה ולא כלום...

רוב הראשונים הבינו בפשטות, שהברייתא היא לשיטת רבי ישמעאל בלבד הסובר שמכור מכור, וכך כתב הרשב"א: "הא דתניא שור תם... כולה ר' ישמעאל היא".

נראה שמחלוקת זו קשורה להבנת יסוד חיוב חצי נזק. רבי עקיבא סובר שזהו דין בשור ולכן הניזק הופך לשותף בשור, וברגע שהזיק הופך להיות שותף ללא צורך בבית דין. רבי ישמעאל סובר שזהו חיוב על המזיק, ולכן רק שומת חצי הנזק נעשית על פי השור הניזק, אך התשלום עצמו ניתן במעות ולא בשור עצמו. פירוש כזה משתמע מדברי ה"נתיבות"

(פ"ח, ג): "דכשהתם נגח לית ליה שעבוד הגוף על המזיק, דקי"ל יוחלט השור והשור עצמו הוא בעל חוב דידיה, וכשהמועד נגח אית ליה שיעבוד הגוף על המזיק".

סברה דומה כתב הגר"ח בחידושו על הרמב"ם (נזקי ממון ד, ד): "די"ל עוד דבתם לא מקריא חובת תשלומין כלל ורק חיובא דממילא דחייל על השור עצמו אם מדין שותפים או כדין בעל חוב".¹³

אמנם, יש ראשונים שצמצמו את המחלוקת בדרכים שונות. ריב"א בתוספות הקשה מדוע לא הזכירה הגמרא הבדל יסודי זה ב'איכא בינייהו', ומתוך כך פירש שכשהשור המזיק שווה חצי נזק בדיוק (שווה מנה שהרג שווה מאתיים), גם לפי רבי ישמעאל חייב המזיק להביאו לניזק. רק כאשר הוא שווה יותר והם שותפים בשור וצריכים למכרו יכול המזיק לסלק את הניזק בדמים. ר"י חלק על ריב"א, וסבר שלר' ישמעאל אינו יכול לסלקו כלל לאחר העמדה בדיון. ז"ל הרא"ש בשטמ"ק שם "נראה דלפי דבריו אין יכול לסלקו כלל, ואותה חלטה שעושה רבי עקיבא בשעת הנזק עושה רבי ישמעאל בשעת ביאתן לדיון" (כך גם פירש תוספות רי"ד). לפי שני פירושים אלה יוצא שרבי ישמעאל מסכים עם הסברה היסודית של רבי עקיבא בחצי נזק, שישנה שותפות בשור עצמו.

והנה, הרמב"ם בהלכות נזקי ממון ט, י"ב פסק כרבי עקיבא שסתם משנה כמותו: "שור שנגח וחזר ונגח שור אחר הרי הניזק הראשון והבעלים כשותפין בו". אולם בדיון "מכרו מזיק" כתב כך (נזקי ממון ח, ו): "שור תם שהזיק (אם) מכרו המזיק עד שלא עמד בדיון אע"פ שהוא מכור הרי הניזק גובה ממנו וחוזר הלוקח וגובה מן המזיק שמכר לו, שכיון שנגח קול יש לו ולא היה לו ליקח עד שיגבה הניזק". הרי שפסק שקודם העמדה בדיון מכרו מכור כשיטת רבי ישמעאל, בניגוד לפסיקתו כרבי עקיבא שהניזק הופך להיות שותף בשור.

המאירי ביאר את שיטת הרמב"ם: 'גדולי המחברים תופסים בזה שיטה אחרת ויראה מדבריהם שדברי רבי עקיבא לאחר שעמד בדיון נאמרו'.¹⁴ נמצא שהרמב"ם סבר, בניגוד

¹³ הגר"ח טוען שדבר זה שנוי במחלוקת ראשונים בסוגיית "שאלו בחזקת תם ונמצא מועד" (מ, א - ב). הרמב"ם סובר שחוב חצי נזק מוטל על האחראי על הנזק, במקרה זה השואל, שנכנס תחת הבעלים לנזקי השור, ורק התשלום מתבצע מגוף השור. נמצא שחובו של השואל לבעלים נובע מכך שהשור נגבה ממנו באחריות נזקיו (הדבר תואם את שיטת הרמב"ם בשאר הסוגיות). אולם תוספות (מ"ה, א ד"ה השתא) כתבו, ששור תם שהזיק ברשות שומר, אין יכול לומר לבעלים הרי שלך לפניך, כיוון שזהו היזק ניכר. נמצא ששיטתם היא שהחוב מוטל על השור, ולכן זהו היזק ניכר, ולא על השומר. חיובו של השומר הוא מדין שמירת גופו של השור, שהרי גרם לכך ששור הבעלים יתחייב בתשלומים וזו פגיעה בערך השור. הגר"ח (בחידושו לבבא קמא סימן כ"ה) מביא ראיה לשיטה זו מסוגיא בדף י"ג, ב: "נכסין המיוחדין... פרט לנכסי הפקר. היכי דמי?... אלא דנגח תורה דהפקר לתורה דידן, לזיל וליתיה! בשקדם וזכה בו אחר". בהו"א סברה הגמרא לומר שהתורה פטרה שור הפקר שנגח מתשלומין. אם נאמר שזהו עונש לבעלים, לא קיים כלל חיוב על השור, וממילא אין צורך במיעוט. מכאן מוכיח הגר"ח שהגמרא סברה שהשור עצמו מתחייב בתשלומים מגופו, ולכן היה צורך במיעוט מיוחד בתורה כדי לפטרו.

¹⁴ עיין בדברי המגיד משנה שם, שהביא ראיה לשיטת הרמב"ם מהברייתא.

חצי נזק - דין בבעלים או דין בשור?

לרוב הראשונים, שרבי עקיבא ורבי ישמעאל נחלקו רק לאחר העמדה בדין, ולכן הברייתא היא גם לשיטת רבי עקיבא. הרמב"ם נקט כרב האי בספר המקח (ז, ט"ז), שגרס בברייתא "רבי עקיבא אומר הוחלט השור בבית דין".¹⁵

נראה לומר, שההבדל בין חיוב משעת הנזק לשעת העמדה בדין בשיטת רבי עקיבא אינו הבדל בפרט דיני גרידא, זהו הבדל מהותי בגדרי החיוב, משום ששיטת הרמב"ם נובעת מתפיסה שונה של יסוד המחלוקת. לפי הפירוש שהצענו, לשיטת רבי עקיבא החיוב נובע ממעשה השור ללא צורך בבית דין. השור עצמו הופך להיות בע"ח לניזק, ולכן הניזק הופך מיד לשותף בשור. אולם לפי הרמב"ם גם רבי עקיבא סובר שהחיוב חל רק משעת העמדה בדין. בכך ביטל הרמב"ם את ההבדל המרכזי בין רבי עקיבא לרבי ישמעאל, וכעת לכו"ע חצי נזק אינו שותפות בשור החלה באופן מיידי בשעת הנזק, אלא חיוב שמטיל בית דין. המחלוקת מצטמצמת לשאלה מה בדיוק עושה בית דין, האם הוא חולט את השור לניזק או רק משעבדו. נראה שהרמב"ם לשיטתיה אזיל, שחיוב חצי נזק מוטל על הבעלים בלבד, ולכן פירש שגם לרבי עקיבא שהלכה כמותו, בית דין הם המחייבים משעת העמדה בדין. נמצא שהרמב"ם צמצם את המחלוקת לכיוון ההפוך, ופירש שרבי עקיבא מסכים לסברתו היסודית של רבי ישמעאל שחצי נזק הוא חיוב תשלומים שמטיל בית דין.

ד. סיכום

ישנם שני כיוונים מרכזיים בהבנת חיוב שור תם. לפי הכיוון הראשון, שמייצגו העיקרי הוא הרמב"ם, המוקד של חיוב שור תם הוא באחריותם של הבעלים. לפי הכיוון השני, המפורש בדברי הרמב"ן, המוקד הוא במעשה השור עצמו, ולבעלים אין כלל אחריות על מעשיו. המחלוקת סובבת סביב הריגת שור שנגח אדם, אולם יש לה השלכה ישירה לדין שור שנגח שור. מכאן עולות שתי הבנות לגבי חיוב חצי נזק בשור תם. לפי הכיוון הראשון חצי נזק הוא חיוב הנובע מאחריות האדם, לפי הכיוון השני, החיוב נובע ממעשה השור, והוא הופך למעין בעל חוב לניזק ו'נתפס' בחובו. יתכן שמחלוקתם של רבי עקיבא ורבי ישמעאל לגבי חצי נזק מגופו, נובעת משתי הבנות יסוד אלה. כפי שהראנו, הראשונים מנסים לצמצם את המחלוקת. בעלי התוספות צמצמו את המחלוקת כך שרבי ישמעאל מסכים עם סברתו היסודית של רבי עקיבא. הרמב"ם לשיטתו מצמצם את המחלוקת לאחר שעמד בבית דין, וכך יכול לפסוק כרבי עקיבא, כאשר סברתו היסודית היא כשל ר' ישמעאל.

¹⁵ עיין אה"ז שם, שהוסיף שלדעת הרמב"ם (אליבא דר"ע), המזיק יכול אף לסלקו בדמים קודם העמדה בדין, והביא ראיה לדבריו מדברי הרמב"ם בפ"א.